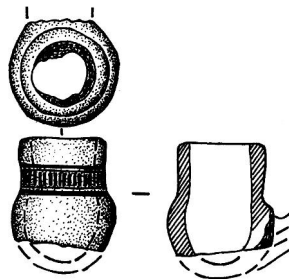

Леоненко Ю.А.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТОРОЖОВОЇ СЛУЖБИ КОЗАКІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

В роботі запропонований аналіз знахідок періоду заселення північної Луганщини. У 1991 році внаслідок археологічних розкопок Біловодського курганного могильника було виявлено козацькі сторожові вежі, розташовані на кургані № 4, та у південно-східній частині кургану № 3 знайдені залишки так званого "бурдюга".

Для вивчення процесу заселення давньої Слобожанщини особливо цінне значення мають не тільки писемні джерела, але й археологічні артефакти. Цікаві знахідки згаданого часу були зроблені наприкінці 90-х років минулого століття експедицією Луганського обласного краєзнавчого музею під час розкопок на р. Деркул біля м. Біловодськ. Виданню та аналізу цих матеріалів і присвячена наступна робота.

Як відомо, саме до Слобожанщини відносився північ нашого Луганського краю - споконвічні слов'янські землі Московської держави. Тогочасне населення, переважно українське та руське, користувалося цими теренами та їх багатством, разом поділяли небезпеку й негоди; за часів освоєння Дикого поля, впродовж багатьох віків давали відсіч ворогові (турецько-татарським завойовникам). А вже у XVII ст. відбулося масове заселення українським населенням південного прикордоння Московської держави, яке в той час було слабо заселене руським населенням, з урахуванням погрози постійних татарських навал. Особливо збільшилось на той час переселення українців на Слобожанські терени. Зокрема біглих селян у верхів'я лівобережних річок Сіверського Дінця (Красна, Айдар, Деркул). Тут почали виникати містечка, заселені здебільшого козацькою голотою. В 1686 році з'являється перша згадка про Біловодську слободу, розташовану між високою міловою горою й річкою Деркул. Пізніше Біловодськ став столицею Війська Донського [Дятченко, 1993, с. 22-23].

Особливо посилювався процес переселення українського населення на південні терени Росії після поразки в Речі Посполитій народного повстання під керівництвом Павлюка та Острянина. Переселенці приїжджали одинаками, йшли пішки цілими родинами і групами, що складались як з козаків, так і селян і міщан. Одні прибували з майном, інші - без нього. Забирали з собою зброю - шаблі та пишалі. Якщо не мали змоги забрати майно - спалювали. Відзначені випадки, коли з собою забирали розібрані церкви з начинням і дзвонами. При цьому влада Речі Посполитої прагнула перешкодити переселенню з центральних українських

територій; відбирали у переселенців майно, насильно втримували їх. За офіційними даними впродовж 1645-1647 років на Слобожанщину прибуло близько 1247 українських родин. Російський уряд не перешкоджав розселенню українців на південних окраїнах своєї держави, тому що потребував їх захисту від турецько-татарської агресії. Ті, що вже прибули, приймали російське підданство. На той час в процесі освоєння Слобожанщини брало активну участь російське населення, зокрема, донські козаки **[Вихрова, 1993, с. 12-14]**.

Також, доцільним буде зазначити, що притік прибулого населення збільшився після поразки українського козацького війська під Берестечком, а саме за часів так званої Руїни, котра настала на визволених українських землях одразу після смерті гетьмана Богдана Хмельницького.

На нових московських землях українське козацтво селилося спільно, засновувало полкові та сотенні містечка, зберігаючи свій козацько-військовий устрій **[Саснко, 1997, с. 57]**. Місцеве російське й українське населення мешкало у мирі й злагоді, оскільки шаблі їх господарчого розвитку були ідентичними, а національні розходження, через слабкість внутрішніх економічних зв'язків ніякого значення для місцевого населення не мали. Лише після сепаратизму польського населення у XIX ст. та польських повстань розпочалась кампанія проти української культури **[Вихрова, 1993, с. 24]**.

Головним обов'язком переселенців було несення військової охоронної служби і, перш за все, попередження місцевого населення про неминучу небезпеку - навалу татарського війська. З цією метою на високих курганах споруджувались сигнальні сторожові вежі, поряд з якими розташовувались чергові сторожові козаки. У випадку наближення ворога на вежі запалювались трава та гілки, таким чином спрацьовував своєрідний світловий телеграф, що сповіщав про небезпеку. Служба козаків при сторожовому посту була досить важкою й мала зв'язок з певними побутовими труднощами. Звичайно учасники сторожової застави несли службу по черзі на сторожових вишках, частина козаків відпочивала, інша - займалася забезпеченням продовольства своєї застави. Є свідчення, що "їли козаки при цьому те, що виловлять в річці або вполюють у лісі" **[Каплунов, 1997, с. 54]**.

На той час південна частина сучасної Луганської області була поділена між Ізюмським та Острогожським слобідськими козацькими полками. На їх території з часом виникли: сотенні містечка та чисельні слободи. Дуже часто в основі слобідського населення лежало розміщення українського населення що селилося поблизу сторожових козацьких постів. Спочатку головним помешканням переселенців були примітивні землянки. Більш сучасні житлові помешкання, які були репрезентовані однією лише кімнатою та сінями,- хати з'явилися пізніше **[Дятченко, 1993, с. 24]**. Первісно селились переселенці в необжитих землянках і так званих "бурдюгах" (з татарського - вивернута шкіра тварини). Ще б хотілося відмітити, що саме через землі нашого краю підтримувався постійний зв'язок між Запоріжжям та Військом Донським, бо по цих теренах проходив так званий "таємний шлях" із Січі на Дон.

Д.І. Яворницький відмічає, що освоєння земель вільностей запорозьких відбувалось поступово. Дуже часто запорізькі козаки були змушені відправлятися у безмежний й глухий степ як з метою промислів, так і - усамітнення від бурного січового й тяжкого сімейного хутірського життя. Головним місцем їх проживання й були бурдюги поодинокі без усіляких додаткових будівель, землянки. Вони робились доволі просто: рилась земляна яма, стіни якої укріплювалися тином, а зверху робився настил (стеля) з того ж тину й землі. Спеціальної печі бурдюги не мали, а споруджувалося невелике вогнище, що дозволяло зігрівати бурдюг у зимовий час [Яворницький, 1990, с.252].

Існує декілька описів запорізьких бурдюгів, оскільки всі вони відрізнялись деталями свого устрою. Були як дуже прості, незатійливі бурдюги-землянки, так і бурдюги з деякою обстановкою у вигляді лав, некоштовних килимів, прикрас на стінах у вигляді зброї [Яворницький, 1990, с. 252]. Однак дані про запорізькі бурдюги на сьогоднішній день поодинокі.

Доповнюють знання про згадані споруди матеріали розкопок луганськими археологами курганної групи з залишками козацьких споруд та окремих побутових речей у 1991 р. біля м. Біловодська на р. Деркул. Доцільним буде зазначити й наголосити, що Біловодськ виник на основі Біловодської слободи, яка входила до складу Острогожського слобідського козацького полку [Сасенко, 1997, с. 58]. Повторне заселення території українськими козаками було проведено селянами з Старого Осколу, Корочі, Землянська. Метою цього заселення було будівництво кінних заводів [Высоцкий, 2003, с. 21].

Дякуючи авторам розкопок Біловодського могильника С.М.Санжарову і В.Ю.Виборному ми маємо можливість представити деякі матеріали з їх досліджень.

При вивченні курганного могильника, спорудженого ще за доби енеоліту-бронзи, який складався з дев'яти згрупованих курганних насипів були знайдені знахідки козацької доби у центральних курганах групи № 3, 4, 6.

Скоріше за все, на кургані № 4 розташовувалася козацька сторожова вежа. В ньому при розкопках були виявлені залишки дерев'яної конструкції та деякі предмети побуту, у тому числі фрагмент курильної трубки-носогрійки. Впритул до кургану № 4 південь-захід примикав курган № 3, у південно-східній частині насипу якого були знайдені залишки бурдюга [Выборный, Санжаров, 1999].

Залишки житлової споруди (бурдюга) були виявлені під кутом 67° на відстані 13 м від центру на глибині 0,52 м (0,3 м від поверхні). Ця споруда являла собою прямокутну яму, розміром 2,37 x 2,05 м, орієнтовану за лінією ПдСх – ПнЗх. Заповнення складалося з сірого однорідного гумусу. В західній частині споруди на різній глибині траплялись давні вуглинки. Дно приміщення простежено на глибині 1,39-1,53 м (1 м від рівня фіксації ями). На дні в центральній частині ями зроблене прямокутне заглиблення, розміром в плані 0,50 x 1,45 м. Вона розташовувалась в центрі стінки з незначним зміщенням на південь. Орієнтоване заглиблення за лінією ПнСх – ПдЗх (рис. 1, 1).

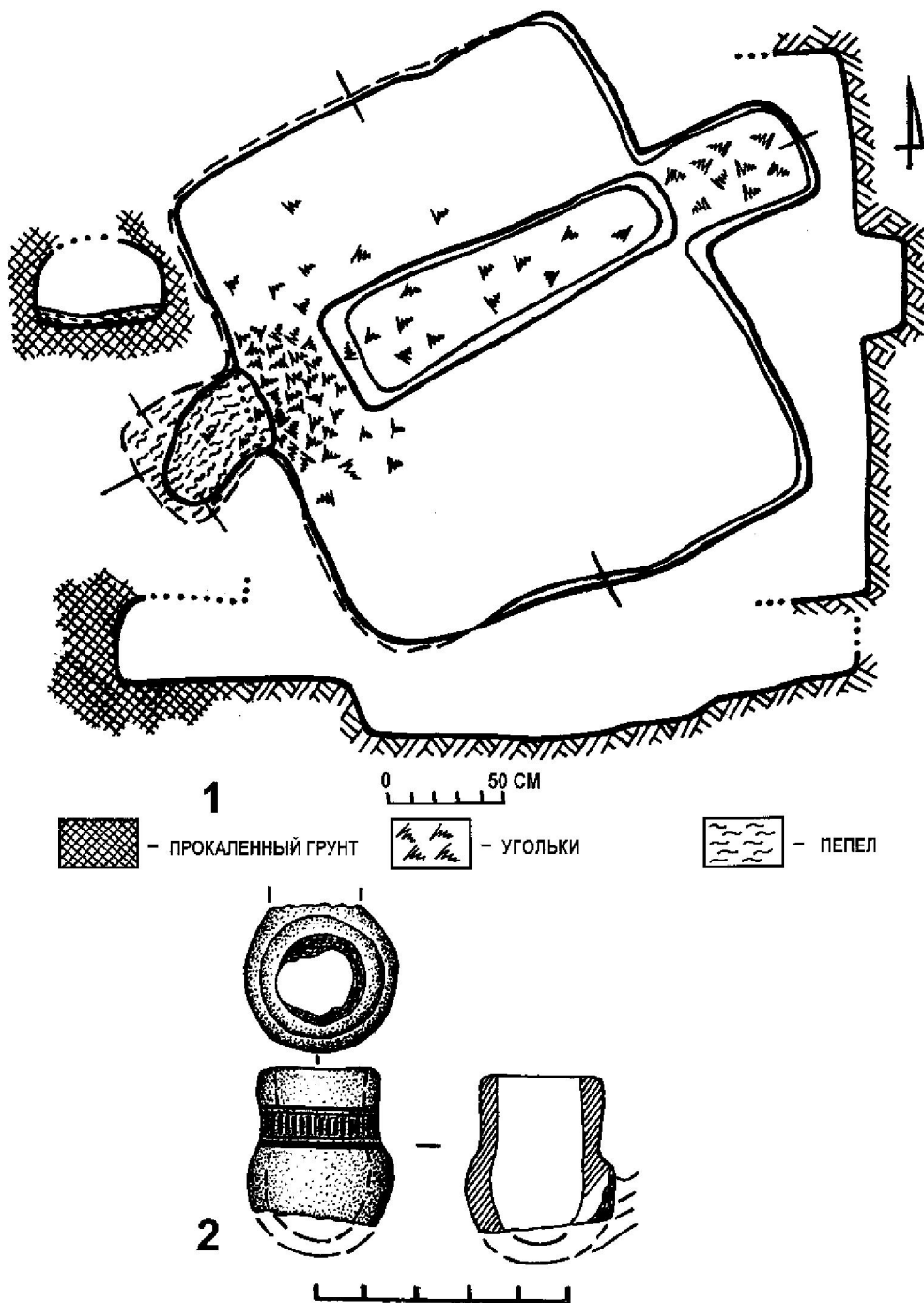

Рис. 1. Загальний план козацького житла (1) і курільна трубка (2).

В центральній частині західної стінки, також на рівні дна була виявлена земляна піч у вигляді прямокутного підбою. Ширина гирла печі в центрі 0,47 м, висота плоского склепіння 0,37 м. Стінки рівні, на дні печі зберігся шар попелу, товщиною до 7 см, в якому містилися деревесні вуглинки. Ґрунт навколо печі прокалений до жовтогарячого кольору на 0,2-0,3 м.

По центру ями, між піччю та східною стороною, було прямокутне заглиблення, розміром 1,57 x 0,42 м, споруджене на дні ями на глибині до 0,25 м. Зорієнтовано заглиблення за лінією ПдСх – Пн-Зх. В його заповненні й на дні були давні вуглинки.

Зазначимо, що східне вирізання й прямокутне заглиблення на дні ями являло собою єдине ціле - заглиблений вузький маленький вхід, що вів до челясті печі, а саме приміщення в цілому мало вигляд зменшеної моделі житла [Виборний, Санжаров, 1999].

Окрім споруд особливий дослідницький інтерес ставить знахідка керамічної люльки. Цікаво відмітити, що така річ, як люлька відігравала неабияку роль, займала чільне місце у "безтурботному" житті козацтва. „Славетні його представники у вільний час від походів полюбляли, лежачи на животах, пожартувати, послухати розповіді інших, держачи при цьому в зубах коротенькі люльки” [Яворницький, 1990, с. 337]. Відомо також, що околиш шапки часто слугував козаку замість кисету або кишені, куди він іноді клав тютюн, кресало, люльку або ріжок з тютюном; особливо люльку: „витяг її з рота і заткнув за околиш” [Яворницький, 1990, с. 206].

Керамічна курильна люлька була виявлена у сусідньому кургані № 4 у заповненні. Опис пропущений, тому доцільним буде привести його: діаметр становить 2,3 см, нижчий діаметр - 2,7 см, висота - 3,1 см, сірувато-коричневатого кольору, орнаментована горизонтальними врізаними лініями, між якими розташований ряд коротких вертикальних насічок. Складалася вона з двох частин, що з'єднувались по сирому, звідси й видимий шов з обох боків. Носогрійка має невеликий отвір (рис. 1, 2). Технологія виробництва глиняних курильних люльок передбачала штампування виробу в двосторонній формі. Для цього у внутрішню порожнину форми клали порцію глини необхідного розміру, після чого вбивали до форми клин за напрямом втулки (малий клин) та чашечки (великий клин). Ці клинни утворювали внутрішній простір втулки й чашечки. Потім половинки форми роз'єднували і витягали сформований виріб. Після утворення одного з клинів (здебільшого меншого), трубку вкривали орнаментом [Волков, 1999, с. 233]. Близькі аналогії біловодській трубці трапляються серед матеріалів з розкопок турецької фортеці, що в м. Азові, які датовано в цілому XVII ст. [Гусач, 2002, с. 370, 379, рис. 2, 7].

Цікавим також є той факт, що у 2002 році при проведенні розкопок по дослідженню замку в м. Староконстантинів був зібраний багатий археологічний матеріал представлений в основному керамікою та різноманітними виробами, але й відмічені також фрагменти люльок XVII - XVIII ст. невеликих розмірів, вироб-

лених з щільної світлої глини й прикрашені штамповим орнаментом. Існує думка, що вони місцевого походження, або знаходилися на складі як товар [Виногородська, 2002, с.69, рис. 2, 3-4]. Тобто, можна зазначити, що виробництво люльок мало неабиякий попит у тогочасного населення не лише нашого краю.

За допомогою археологічної науки з'являються все нові й нові відомості про минувшину нашого регіону. І, не зважаючи ні на що, крізь всю історію Слобожанщини, наче за витонченою ниткою Аріадни, простежується споріднене дослідницьке бачення тих чи інших подій. Тому важливо також і те, що в могильних курганах логічно викреслюються витоки перебування тут саме козацького населення. Бо завдяки цим відомостям ми дізнаємося про тогочасних мешканців, що на віки закарбували у пам'яті народній незалежну свідомість та відданість своїй вітчизні назавжди. І як дерево, яке не має коріння, так і ми, забувши власну історію, не маємо права на існування.

Список використаних джерел

1. Виногородська Л.И. Археологічні дослідження у м. Староконстантинів в 2002 році // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. - Вип. 5. - К.: ІА НАН України; Шлях, 2003. - С. 68-72.
2. Вихрова Т.В. Наш край в составе Слободской Украины (заселение в XVI - начале XVIII вв.) // Краеведческие записки по истории заселения края и этнографии. - Вип. 1. - Луганск: ЛОКМ, 1993. - С. 3-21.
3. Вихрова Т.В. Национальные отношения в нашем крае (по материалам этнографического исследования Старобельского уезда Харьковской губернии XIX в.) // Краеведческие записки по истории заселения края и этнографии. - Вип. 1. - Луганск: ЛОКМ, 1994. - С. 22-29.
4. Выборный В.Ю., Санжаров С.Н. Отчет о результатах археологических раскопок Беловодского курганного могильника в 1991 году // Научный архив ИА НАН Украины, ф. э. 1999/32.
5. Высоцкий В.И. Исторические аспекты топонимов Луганщины. - Луганск, 2003. - 196 с.
6. Гусач И.Р. Закрытые комплексы с "турецкими" курительными трубками из Азова // Историко-археологические исследования в г. Азове и на нижнем Дону в 2001 г. - Вип. 18. - Азов: Азовский краеведческий музей, 2002. - С. 368-389.
7. Дятченко Н.Ф. Беловодск. Прошлое и настоящее старинного города. - Луганск, 1993. - 266 с.
8. Каплунов В. Про могили-пагорби, козацькі сторожі та історичну пам'ять слобожан // Бахмутський шлях. - № 1-2. - Луганськ, 1997. - С. 54-55.
9. Ключнев М. Селітроваріння на Луганщині у добу пізнього середньовіччя (за даними археології) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Вип. 10. - Луганськ: Шлях, 2001. - С. 18-22.
10. Саєнко І. Минуле українського козацтва на Луганщині // Бахмутський шлях. - № 1-2. - Луганськ, 1997. - С. 56-59.
11. Яворницький Д.Я. Історія запорізьких козаків. Том 1. - К.: Наук. думка, 1990, - 579 с.

Леоненко Ю.А.

**К ВОПРОСУ ОБ ОБЕСПЕЧЕНИИ СТОРОЖЕВОЙ СЛУЖБЫ КОЗАКОВ НА
СЛОБОЖАНЩИНЕ**

В статье приведены и собраны некоторые материалы и сведения относительно заселения Слобожанщины в XVII ст. украинским населением, которая к тому времени была разделена между Изюмским и Острогожским слободскими казацкими полками. Акцент, прежде всего, делается на место проживания (по бурдюгах), а также именно публикации найденной трубки-носогрейки.

Leonenko Y.A.

TO THE PROMLEM OF PROVIDING KOZAK`S OUTPOSTING IN SLOBYDSKA UKRAINE

In the article are represented materials connected with expansion of Ukainians into Eastern (Slobydska) Ukraine in XVII cen. Considered this territory was divided between Izumsky and Ostrogozhky Kozak Polks (regions) in that time. Author found some evidences of the expansion process in revealed artifacts, such as specific Kozak smoking-pipes and reminds of ancient living places.